

**ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК КОНСЕРВАТИЗМУ І ПУБЛІЧНОГО
УПРАВЛІННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА****THE POLITICAL-IDEOLOGICAL CONNECTION OF CONSERVATISM
AND PUBLIC ADMINISTRATION AS A SUBJECT OF RESEARCH IN THE SCIENCE
OF ADMINISTRATIVE LAW**

**Слободян В.Я., к.держ.упр.,
доцент кафедри економіки і права**

Національний університет харчових технологій

В науковій статті досліджується політико-ідеологічна доктрина консерватизму як джерельна база формування правових засад публічного управління і адміністрування в контексті рецесії в правове поле України західних підходів до розуміння і розвитку адміністративного права як науки і галузі права. Автор робить спробу окреслити структурні грані модерного українського консерватизму, пропонуючи трьохрівневу модель модерного українського консерватизму, синтезуючи в її лоні неоконсерватизм, економічний консерватизм та традиціоналізм. Обґрунтовується ідея про генетичну взаємообумовленість і взаємозв'язок консерватизму із концепціями публічного управління, адміністрування, належного врядування та іншими західними практиками управління. Автор приходить до висновку, що в умовах українського суспільно-політичного життя модерний консерватизм як теорія і практика публічного управління знаходиться на початкових етапах концептуалізації і оформлення у форматі ефективної європейсько-американської моделі публічного управління. Детальному аналізу піддаються ідейно-правові засади публічного управління, а також засади організації і діяльності публічних адміністрацій. Розглядається концепція нового публічного менеджменту як інструментально-управлінська похідна західного неолібералізму, характерними рисами якої називається зосередження головної уваги на досягненні результатів і персональний відповідальності суб'єкта прийняття рішень, використання ринкових методів управління, зменшення ступеня і обмеження сфери впливу органів влади. Аналізується така практика публічного управління, як «належне врядування», що поєднує в собі ціннісні орієнтири в діяльності та інтереси громадян, юридичних організацій, законодавчих і виконавчих органів влади та передбачає взаємодію між ними і взаємовплив на вироблення і впровадження державної політики.

Досліджуються правові стандарти діяльності публічних адміністрацій європейських держав, а також окремі аспекти формування і функціонування європейського адміністративного простору. Зазначається, що сучасні концепції публічного управління і адміністрування передбачають належне дотримання адміністрацією прав індивідів під час надання адміністративних послуг та зобов'язують їх діяти в такий спосіб, що відповідає законним очікуванням суб'єктів відповідних правовідносин. Робиться висновок про важливу правотворчу роль громадянського суспільства в утвердженні західної адміністративно-правової культури і свідомості в Україні.

Ключові слова: консерватизм, демократія, публічне управління, публічне адміністрування, належне врядування, новий публічний менеджмент, адміністративне право, публічні адміністрації, громадянське суспільство.

The scientific article examines the political and ideological doctrine of conservatism as a source base for the formation of the legal foundations of public management and administration in the context of the reception in the legal field of Ukraine of Western approaches to the understanding and development of administrative law as a science and branch of law. The author attempts to outline the structural aspects of modern Ukrainian conservatism, proposing a three-level model of modern Ukrainian conservatism, synthesizing neoconservatism, economic conservatism, and traditionalism within it. The idea of the genetic interdependence and relationship of conservatism with the concepts of public management, administration, good governance and other Western management practices is substantiated. The author comes to the conclusion that in the conditions of Ukrainian social and political life, modern conservatism as a theory and practice of public administration is at the initial stages of conceptualization and design in the format of an effective European-American model of public administration. The ideological and legal principles of public administration, as well as the principles of organization and activity of public administrations, are subject to detailed analysis. The concept of new public management is considered as an instrumental and managerial derivative of Western neoliberalism, the characteristic features of which are focusing the main attention on achieving results and personal responsibility of the decision-making subject, using market management methods, reducing the extent and limiting the sphere of influence of authorities. This practice of public management is analyzed as «proper governance», which combines value orientations in the activities and interests of citizens, legal organizations, legislative and executive authorities and provides for interaction between them and mutual influence on the development and implementation of state policy.

Legal standards of activity of public administrations of European states are studied, as well as certain aspects of the formation and functioning of the European administrative space. It is noted that modern concepts of public management and administration provide for proper observance by the administration of the rights of individuals during the provision of administrative services and oblige them to act in such a way that meets the legitimate expectations of the subjects of the relevant legal relationship. A conclusion is made about the important law-making role of civil society in the establishment of Western administrative and legal culture and consciousness in Ukraine.

Key words: conservatism, democracy, public management, public administration, good governance, new public management, administrative law, public administrations, civil society.

Перед адміністративним правом як наукою на сьогоднішньому етапі державотворення постає цілий ряд засадничих ідейно-політичних і правових питань адміністративно-управлінського характеру, які потребують детального наукового дослідження, оцінки і визначення їх місця в теоретико-доктринальній структурі науки адміністративного права. Зокрема, мова іде про складні політико-ідеологічні зрушення в правових координатах розвитку української держави з проекцією на системну імплементацію в адміністративно-правове поле держави все більшого і більшого нормативного масиву законодавчих норм політико-правових систем західних держав. В цих умовах постає нагальна необхідність детального наукового дослідження і роз'яснення теоретико-доктринальних основ

західної демократії, концепцій публічного управління і адміністрування, належного врядування і цілого ряду інших західних адміністративно-управлінських практик і підходів [1], адже саме на їх основі сьогодні в Україні робиться спроба творення нової суспільно-політичної і правової дійсності, метою котрої є наближення української держави до політико-правових та соціально-економічних і культурних стандартів життя Заходу із перспективою подальшої глобальної інтеграції українського суспільства і держави в Західний Світ. В зазначеному контексті особливу увагу і науковий інтерес привертає політико-правова доктрина консерватизму як глибоко інтегрована в державну політику країн Заходу ідеологія державотворення [2]. Саме на політико-правових осно-

вах консерватизму на Заході формувалися і отримували втілення в життя нові підходи до державного управління, відбувалася його еволюція в публічне управління, змінювалася державна політика, переходячи від патерналізму до індивідуалізму як принципу розвитку сучасних громадянських суспільств Європи і Америки [3].

Зазначеним обумовлюється актуальність цього наукового дослідження, зважаючи на умови, в яких сьогодні перебуває українська держава і суспільство, враховуючи необхідність науково-ідейного обґрунтування того чи іншого напрямку розвитку і реформування країни.

Серед вчених, наукові праці котрих присвячені досліджуваній проблематиці, в першу чергу слід назвати таких науковців, як: В. Авер'янов, І. Бородін, Ю. Битяк, І. Гирич, О. Кузьменко, Ю. Ковбасюк, В. Куйбіда, С. Коник, Ф. Кирилюк, В. Козаков, І. Кресіна, В. Карлова, М. Михальченко, Н. Мельтюхова, С. Петков, О. Проценко, С. Серьогін, В. Трошинський, С. Телешун та ін.

Консерватизм як політична філософія державотворення представлена у політичному спектрі таких високо розвинутих країн Заходу, як США, Великобританія, Німеччина, Франція, Італія, Іспанія. Україна не має бути винятком. Актуальність і запит на інтелектуалізацію політики як такої й особливо державотворення є вимогою часу. Національна модель українського консерватизму, яка є невід'ємною частиною соціокультурного українського простору, задля досягнення своєї цілісності і концептуальної зрілості потребує значного інтелектуального і організаційного ресурсу, створення аналітичних центрів консерватизму, так як це відбувалося в країнах Заходу в період виникнення суспільного запиту на консерватизм в час «консервативної революції» Р. Рейгана і М. Тетчер [4].

Ідеологія консерватизму або «консервативний порядок денний», на наш погляд, може слугувати свого роду навігацією або дороговказом і на шляху українського державотворення. Час ставить перед новими поколіннями українців завдання інтеграції нашого суспільно-політичного і державного розвитку в цивілізаційний західний політичний формат державотворення, який представлений консерватизмом, лібералізмом і соціал-демократією [5].

В цьому науковому дослідженні в силу «масштабності теми» видається можливим спробувати у найзагальнішому вигляді сформулювати матрицю модерного українського консерватизму.

Матриця модерного українського консерватизму в умовах сучасної суспільно-політичної дійсності України являє собою державницько-ідейну, соціально-економічну модель публічного управління, складовими частинами якої є інтегрований в її концептуальну структуру теоретико-доктринальний синтез:

- 1) неоконсерватизму;
- 2) економічного консерватизму;
- 3) традиціоналізму.

Зазначена матриця модерного українського консерватизму за своїм змістом і концептуальною структурою відповідає трансатлантичному політичному консерватизму II пол. XX ст. [5].

В умовах українського суспільно-політичного життя модерний консерватизм як теорія і практика публічного управління знаходиться на початкових етапах концептуалізації і оформлення у форматі ефективної європейсько-американської моделі публічного управління. В процесі розвитку модерного українського консерватизму негативний відбиток накладає незрозумілість в цілому політичній системі, інститутів громадянського суспільства, постколоніальна і комуністична спадщина. В силу цих обставин в теоретичних і практично-прикладних координатах системи «держава – суспільство» неоконсерватизм, економічний консерватизм і традиціоналізм як елементи модерної консервативної ідеології українського державотворення

отримали різний рівень наукового розвитку і практичної реалізації [6].

Суспільні відносини, які утворюють сьогодні основу модерного консерватизму в Україні, перебувають у природньому, заданому культурою суспільства ідейно незорганізованому стані. Таким чином, консервативна ідея або «консервативний порядок денний» як вияв політичної свідомості зацікавлених соціальних класів суспільства не набула теоретико-концептуальної і функціонально-прикладної зрілості і кристалізації для повноцінного відображення в публічному секторі життєдіяльності суспільства інтересів традиційно культурно зорієнтованих і консервативних соціально – економічно налаштованих громадян України.

Неоконсерватизм як інституційно-безпекова складова ідеології модерного українського консерватизму на наш погляд за прикладом Заходу має зосереджуватися на виробленні підходів у таких сферах публічної політики, як:

- 1) національна безпека та оборона;
- 2) геополітика і гео економічний розвиток;
- 3) державно – конституційний устрій;
- 4) судова і правоохоронна система;
- 5) державне управління;
- 6) децентралізація і місцеве самоврядування.

Економічний консерватизм, в основі якого трансатлантична доктрина неолібералізму, як соціально-економічна складова ідеології модерного українського консерватизму мав би спрямовуватися на вироблення публічних політик у таких сферах, як:

- 1) макроекономічний розвиток;
- 2) освіта і наука;
- 3) охорона здоров'я;
- 4) соціальне страхування;
- 5) енергетика.

Традиціоналізм як духовна і культурна складова ідеології модерного українського консерватизму має зосереджуватися на виробленні публічних політик у таких сферах, як:

- 1) державно-конфесійні відносини;
- 2) національна пам'ять та ідентичність;
- 3) мова і культура.

Ідейно-ціннісну основу модерного українського консерватизму як західної моделі публічного управління становлять такі управлінські наукові концепції і практики, як [7]:

- 1) новий публічний менеджмент;
- 2) врядування;
- 3) належне врядування.

Сучасна тенденція до приватизації функцій держави, яка розпочалась у 1980-х рр. під час правління Р. Рейгана у США та М. Тетчер у Великій Британії, нині є загальносвітовою і підсилюється зростанням некомерційного сектору. Ідейно-ціннісною основою зазначених процесів демократизації державного управління, трансформації його в управління публічне, виступає доктрина неолібералізму або економічного консерватизму. Під нею слід розуміти засновану на принципах індивідуальної свободи і обмеження повноважень держав, ідеологію вільного ринку, яка поєднує свободу людини з діями раціонального і націленого на власну вигоду індивіда в сфері ринкової конкуренції [8].

Основні риси нового публічного менеджменту як інструментально-управлінської похідної західного неолібералізму цілком відповідають засадничим принципам економічного консерватизму як складової модерного українського консерватизму. Такими рисами є:

- орієнтація на споживача, ринок і власних співробітників;
- зосередження головної уваги на досягненні результатів і персональній відповідальності суб'єкта прийняття рішень;

- створення гнучких організацій;
- відмова від принципу чіткого розподілу політичної та адміністративної діяльності;
- використання ринкових методів управління;
- зменшення ступеня і обмеження сфери впливу органів влади;
- чітке визначення організаційних і персональних цілей [9].

Розвиток громадянського суспільства в Україні порушує монополію держави на керівництво суспільними перетвореннями. В цьому процесі беруть активну участь представники бізнесу і громадських організацій. Такий підхід на Заході отримав назву якісного управління (Governance). Його зміст трактується фахівцями як «процес, у рамках якого суспільні інститути, бізнес-організації та групи громадян артикулюють свої інтереси, здійснюють свої права та обов'язки і розв'язують суперечності» [10, с. 52]. Ця концепція поєднала цінності та інтереси громадян, діяльність законодавчих, виконавчих і юридичних установ у такий спосіб, який припускає взаємодію між ними, що, у свою чергу, має значний вплив на вироблення і впровадження державної політики. На думку науковців, основні ідеї такого підходу «у разі їх успішної імплементації в транзитивному українському середовищі можуть значно прискорити просування нашого суспільства по шляху зміцнення демократії, становлення громадянського суспільства і розвитку ринкової економіки» [10, с. 52]. Зазначена концепція в перекладі на українську мову звучить як «врядування». В її доктринальній структурі виділяють три складові:

- політичне врядування – різні процеси, завдяки яким суспільство досягає консенсусу та реалізовує норми, закони та політики, забезпечує права людини;
- економічне врядування – архітектура національної та міжнародної активності, включаючи процеси управління виробництвом благ і наданням послуг, формування та захисту природних, фінансових і людських ресурсів;
- соціальне врядування – набір норм, цінностей та поглядів і переконань, які скеровують рішення та поведінку [10].

Західні концепції «врядування» та «належного врядування» є невід'ємними складовими публічних політик консервативно-ліберальних політичних курсів та ідеологій державотворення західних націй-держав. Адже в їх ідейній основі знаходиться відображення і реалізацію світоглядно-ідеологічний комплекс понять, принципів та цінностей сучасної західної демократії як правової культури, що забезпечує інституціоналізацію свободи більшості громадян, що формують середній клас – основу розвитку та процвітання і водночас соціальну базу недоторканості і непорушності демократії.

Трьохкомпонентна структура «врядування» є інструментально-управлінською складовою модерного українського консерватизму і співвідноситься з його концептуальною структурою: неоконсерватизмом, економічним консерватизмом і традиціоналізмом – як ідейно-ціннісний управлінський інструментарій вироблення і впровадження публічної політики на політико-ідеологічній основі модерного українського консерватизму.

Для досягнення західних стандартів належного врядування організація та діяльність органів публічної адміністрації в Україні мають будуватися за такими принципами адміністративного права:

- верховенства права як пріоритету прав та свобод людини і громадянина, гуманізму та справедливості в діяльності публічної адміністрації;
- законності як діяльності публічної адміністрації на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;
- відкритості як оприлюднення та доступності для громадян інформації про діяльність і рішення публічної

адміністрації, а також надання цієї інформації на вимогу громадян;

- неупередженості як обов'язку публічної адміністрації та її посадових осіб безсторонньо ставитися до всіх учасників правовідносин, заявляти про конфлікт інтересів у разі його наявності та вживати заходів щодо його врегулювання;
- пропорційності як вимоги щодо обмеження рішень публічної адміністрації метою, якої необхідно досягти, умовами її досягнення, а також обов'язку публічної адміністрації зважати на негативні наслідки своїх рішень, дій та бездіяльності;
- ефективності як обов'язку публічної адміністрації забезпечувати досягнення необхідних результатів у вирішенні покладених на неї завдань при оптимальному використанні наявних ресурсів;
- підконтрольності як обов'язкового внутрішнього та зовнішнього контролю за діяльністю публічної адміністрації, в тому числі судового;
- відповідальності як обов'язку публічної адміністрації нести юридичну відповідальність за прийняті рішення, дії та бездіяльність [10].

Зазначений ідейно-ціннісний комплекс принципів «належного урядування» є зовнішньою формою об'єктивної світоглядно-ідейних основ як західного консерватизму, так і модерного українського консерватизму і являє собою «живу» демократію в дії, направлену на забезпечення представництва та захист інтересів середнього класу як основної динамічної сили розвитку і утвердження свободи – константи національно-державного суверенітету.

Ознайомлення з роботами вітчизняних і зарубіжних науковців, які опікуються питаннями адаптації вітчизняної системи органів державного управління до єдиних стандартів діяльності публічних адміністрацій європейських держав, аналізу окремих аспектів формування та функціонування Європейського адміністративного простору, нормативними документами, якими регламентується діяльність його управлінських структур, показує, що цей перелік є гнучким і може зазнавати змін залежно від рівня розвитку правової культури тих чи інших Західних націй-держав. Передумовами становлення інституту публічних адміністрацій зарубіжних країн у сучасному розумінні, як зазначалося, є розвиток класичних уявлень про демократію і верховенство права, що стали основою для формування концепції належного урядування (англ. “good governance”) та належного управління (англ. “good administration”), які сьогодні вважаються орієнтиром державно-правових реформ для більшості країн світу [11].

Сучасна концепція “good administration” передбачає належне дотримання адміністрацією прав індивідів під час надання адміністративних послуг та зобов'язує діяти в такий спосіб, що відповідає законним очікуванням суб'єктів відповідних правовідносин. Провідні принципи концепції належного управління були систематизовані та описані в базових положеннях програми SIGMA «Європейські принципи державного управління» [12].

Серед них найбільш значущими є:

- верховенство права (означає правову сталість і передбачуваність управлінських дій та рішень, які базуються на законі);
- відкритість та прозорість (забезпечує можливість нагляду за державною адміністративною діяльністю, її результатами на предмет їх відповідності існуючим правовим нормам);
- підзвітність органів державного управління судовим органам та вищим адміністраціям (передбачає дотримання верховенства права в управлінській діяльності);
- продуктивність у використанні державних ресурсів та ефективність впровадження державної політики [12].

Крім наведених, до системи принципів належного управління ("good administration") відносять: принцип законності; принцип відсутності дискримінації (рівності); принцип пропорційності; принцип заборони зловживати владою; принцип безсторонності (об'єктивності); принцип врахування та відповідності законним очікуванням; принцип інформування та консультування; принцип справедливості; принцип етичності; принцип використання простої, чіткої та зрозумілої мови; принцип повідомлення про отримання документів та зазначення уповноваженої особи; принцип обов'язкової передачі документів уповноваженим органам (службам); право бути заслуханим та робити заяви; принцип прийнятного проміжку часу для прийняття рішень; обов'язок вказувати підстави для прийняття адміністративних рішень; зазначення засобів захисту; принцип повідомлення про прийняте рішення; принцип захисту даних та поваги до приватної інформації; принцип дотримання вимог конфіденційності інформації під час виконання запитів; принцип забезпечення публічного доступу до документів; принцип належного документування; принцип юридичної визначеності та захисту порушених прав; право на оскарження адміністративних рішень; принцип доступності адміністративної влади та публічних послуг, електронного врядування та використання електронної пошти; принцип гнучкості у практичній роботі адміністративних органів; принцип ефективності; принцип прозорості адміністративних дій; доступ до інформації (право персонального доступу; право загального доступу до документів; право на письмові матеріали), принцип простоти (спрощення організації органів публічної влади, адміністративних процедур та вимог до оформлення документів); принцип діяти належно; принцип удосконалення внутрішніх правил організації публічної влади; принцип збереження та охорони державної власності; принцип підготовки державних службовців; принцип виконання бюджетних вимог; принцип раціональної організації адміністрації [13].

Ці принципи публічного управління водночас є принципами адміністративного права з точки зору нового розуміння його аксіології на сучасному етапі розвитку демократії в Україні та формування громадянського суспільства і набувають особливої ваги та значення, оскільки несуть в собі нову правову свідомість і культуру, направлену на широку інституціоналізацію індивідуальної свободи українців. Зазначений процес зумовлює і зародження ідейно-ціннісних громадянсько-політичних доктрин і політичних платформ, в числі котрих модерний український консерватизм, який претендує на інституціоналізацію західного розуміння свободи громадянським українським суспільством.

Для формування ефективної та якісної системи західного публічного управління та адміністративно-правового поля, крім принципів, важливим є також правничо-цивілізаційні цінності відкритих суспільств. Західні правові цінності публічного управління є невід'ємною складовою

правової культури західних громадянських суспільств і несуть в собі культурні, громадянсько-політичні досягнення цивілізаційної еволюції, через яку пройшов Захід. В їх основі повага до людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки, визнання людини найвищою соціальною цінністю [14].

В Україні процес усвідомлення та осягнення суспільством свободи і на її основі вироблення нової західної правової культури і правової свідомості тільки розпочинається. На наше переконання, важливу роль в цьому процесі мають відіграти як громадяни – нова генерація українців, об'єднана спільною національною ідеєю свободи для всіх класів та громадян українського суспільства, так і модерний український консерватизм як ідеологія державотворення середнього класу, яка покликана забезпечити через вироблення і впровадження соціально орієнтованої публічної політики конституційно-правову реалізацію свободи в усіх сферах життєдіяльності українського соціуму [15].

Підсумовуючи, слід зауважити, що політичний консерватизм на Заході в період II пол. XX ст. ознаменував завершення монополії держави на владу, привніс в суспільно – політичне життя націй-держав оновлене розуміння ідеї демократії, розширивши принцип приватності у публічній сфері. Це стало поштовхом до імплементації в сферу державного управління ринкових підходів до розбудови організаційно-інституційних структур та методів управління, що в подальшому отримало оформлення під назвою публічного управління та адміністрування. В результаті такої «консервативної революції ідей» постало нове розуміння держави як ринкового інституту влади, суб'єкта ринкових політичних відносин, метою діяльності і функціонування якого є забезпечення інтересів громадянського суспільства на взаєморозрахунковій, ринковій, платній основі. На громадянське суспільство покладалася обов'язок неухильного дотримання законів і сплати податків в державну казну, на державу – набуття інституційної спроможності і забезпечення якісного сервісу державних послуг. Держава, настільки це дозволяла ситуація в тій чи іншій країні, самоусувалася із сфери регулювання економіки у відповідності до принципу *laissez faire*.

Зазначена тенденція демократизації державного управління сьогодні набирає інноваційного характеру, інтегруючи інструменти, практики і методики бізнес середовища. Як бачимо, саме по лінії політичного консерватизму на заході відбувалася розробка і втілення в життя ідей ринковості і публічності державного управління, влади і політики. Ідейно-політичний розвиток українського суспільства діалектично іде в західно-європейському напрямку, що дає можливість спрогнозувати достатньо високий рівень державотворчого і модернізаційного потенціалу ідеї українського консерватизму як джерела формування політико-ідеологічних засад публічного управління в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бородін І. Л. Адміністративне право України : підручник. Київ : Алерта, 2019. 548 с.
2. Петков С. В., Армаш Н. О., Соболев Є. Ю. Адміністративне право: актуальні питання та інноваційні ідеї : навч. посіб. Київ : КНТ, 2022. 148 с.
3. Історія державного управління : навч.-метод. вид. для семінар. занять та самост. роботи : в 3 т. / гол. ред. С. М. Коник. Київ : НАДУ, 2007. Т.1. 103 с.
4. Консерватизм : Антологія 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : ВД «Простір», «Смолоסקип», 2008. 788с.
5. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 520 с.
6. Історія держави і права України : підручник / А. С. Чайковський та ін.; за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 512 с.
7. Мельтюхова Н. М., Набока Л. В., Дідок Ю. В. Методичні підходи до організації з публічного адміністрування : наук. розробка; за заг. ред. Н. М. Мельтюхової. Київ : НАДУ, 2011. 48 с.
8. Козаков В. М. Аксіологія державного управління : підручник. Київ : НАДУ, 2011. 256 с.
9. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / Авер'янов В. Б та ін.; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Юстініан, 2007. 288 с.
10. Зарубіжний досвід публічного адміністрування : метод. рек. / Мельтюхова Н. М. та ін.; за заг. ред. Н. М. Мельтюхової. Київ : НАДУ, 2010. 28 с.

11. Державна служба : навч. посіб. / Серьогін С. М. та ін.; за ред. С.М. Серьогіна. Київ: ТОВ «СікГрупУкраїна», 2012. 526 с.
12. Хілл К. Європейські принципи державного управління / пер. з англ. О. Ю. Куленкова. Київ: Вид-во УАДУ, 2000. 52 с.
13. Енциклопедія державного управління. У 8 т. Т. 8. Публічне врядування / гол. ред. В. С. Загорський. Київ: НАДУ, 2011. 630 с.
14. Яхтенфукс М. Європейська інтеграція / пер. з нім. М. Яковлева. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 394 с.
15. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи : монографія. Дрогобич : Відродження, 2004. 488 с.